

DOMININKAS B U R B A

PAPROTYS PALEISTI PASMERKTAJĮ PRAŠANT MERGINAI. 1769 M. ĮVYKIO VILNIUJE ANALIZĖ

Ivadas. Problema. Šaltiniai. Tyrinėjant nusikalstamumą Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK) kaip socialinį reiškinį būtina atkreipti dėmesį ne tik į procesus, bet ir į pavienius įvykius. Viena vertus, nagrinėti juos svarbu todėl, kad kartais vienetiniai reiškiniai, netgi atsitiktinumai neretai sukelia svarbių pokyčių visuomenėje, kita vertus, kartais iš pirmo žvilgsnio unikalūs reiškinys, ištyrinėjus jį, pasirodo kaip svarbus kokio nors savaimingo proceso elementas.

Lietuvos valstybės istorijos archyve ieškant istorinės medžiagos apie kriminalinius nusikaltimus Vilniaus regione XVIII a. peržiūrėtos Vilniaus pavieto pilies teismo einamųjų reikalų protokolų bylos ir rasta byla, tapusi šio straipsnio pagrindu. Tai – viena 1769 m. įtariamiosios apklausa. Septyniolikos metų mergina Magdalena Daškevičiūtė (Daszkiewiczówna) pasakojo teismui, kaip ji siekė išgelbėti mirti nuteistą Motiejų Bočkovskį (Maciej Bočkowski / Boczkowski) užmesdama ant jo skraistę, tikėdamasi, kad po šio poelgio nuteistasis bus paleistas ir taps jos vyru. Rūpėjo sužinoti, kas galėjo paskatinti jauną žmogų tokiam drąšiam ir netgi drastiškam poelgiui.

Taigi šis straipsnis yra vieno netipinio atvejo – istorinio kazuso – tyrimas. Siekiant išsiaiškinti pavienį reiškinį, tyrimo metu svarbu atsakyti į klausimą, kodėl žmogus ryžtasi neįprastiems, išskirtiniams poelgiams, žinodamas, kad jo laukia konfrontacija su visuomenės dauguma. Istorikas turi nustatyti, kas ryždavosi tokiems poelgiams, kokiomis aplinkybėmis tai įvykdavo¹. Tai įmanoma tik įsigilinus ir atkūrus epochos kontekstą, tačiau savaime suprantama, kad visi svarstymai apie individo socialinę elgseną praeityje yra grynai hipotetiški.

¹ Ю. Л. Бессмертный, Что за „Казус“, *Казус*, 1996, № 1, с. 8–9.

Straipsnio pobūdis – tarpdisciplininis. Jį rengiant naudoti istorijos, teisės bei tautosakos duomenys bei metodai.

Vienas straipsnio uždavinių – pateikti informaciją apie konkretų Vilniaus istorijos epizodą – 1769 m. įvykusį bandymą išlaisvinti nuteistąjį prašant merginai. Iš pradžių apžvelgsime ir įvertinsime šio papročio tyrinėjimus, nagrinėsime teisinius bei tautosakinius šaltinius. Vienas šio straipsnio uždavinių būtų dar sykį įvertinti tautosakos šaltiniuose slypinčios istorinės informacijos patikimumą. Remiantis faktais ir lyginant analogiška medžiaga straipsnyje bus svarstoma, kaip galėjo atsirasti tikėjimas, kad pasmerktąjį galima išgelbėti prašant merginai. Galiausiai sieksime atsakyti į klausimą, ar galėjo egzistuoti toks paprotys XVIII a. Vilniuje.

Pilies teismo einamųjų reikalų protokolai – šaltinių grupė, suteikianti galimybę pažinti Vilniaus, o iš dalies ir Vilniaus regiono visuomenę, joje gausu informacijos apie visuomenės dugną – marginalines grupes. Bylose vyrauja jų anotacijos, sprendimai, apklausos ir įsakymai Vilniaus įgulai. Šaltinis, į kurį straipsnyje norėtusi atkreipti didžiausią dėmesį, yra įtariamųjų apklausos (lenk. orig. *exameny*). Tai dažniausiai monologiniai (nors pasitaikydavo ir klausimų / atsakymų forma sudarytų apklausų) pasakojimai apie tam tikrą įvykį (dažniausiai nusikaltimą), o neretai kartu ir ilgesnis ar trumpesnis savo gyvenimo pristatymas. Visos apklausos labai skirtingos, vienu atveju būdavo tardomi įtariamieji, kitu – apklausiami liudininkai, kartais žmonės tiesiog pristatydavo savo tapatybę, priklausymą luomui, kilmę, gyvenimo vietą. Dažniausiai buvo apklausiami neprivilegijuotieji asmenys – mieste gyvenusių bajorų tarnai, neaiškios socialinės kilmės, iš atsitiktinių uždarbių besiverčiantys asmenys, savininkų pristatyti nusižengę valstiečiai ar kiti dvaro tarnai, bajorams nusikaltę svetimi pavaldiniai, valkatos, elgetos, profesionalūs nusikaltėliai, įtariamieji žydai, čigonai. Iš bajorų sluoksnio dažniausiai būdavo tardomi deklasuoti šio luomo elementai, tai yra bajorai, neturintys nuosavybės, nuolatinės gyvenamosios vietos, savo pajamas gaunantys dažnai iš nelegalios veiklos. Nors kartais būdavo apklausiami ir bajorai, gyvenę įprastą savo luomo gyvenimą. Didikų, valstybės ar pavieto pareigūnų, žymių ir įtakingų gimiinių atstovų apklausų šaltinyje nepastebėta. Apklausiamieji dažniausiai kalinti Vilniaus pilies (įgulos) kalėjime, nors kartais būdavo iškart paleidžiami arba atiduodami į kalinius ar atgabenusiems žmonėms. Tarp tardomųjų galėjo būti ilgą laiką kalėjusiųjų, jau nuteistųjų, taip pat neseniai pristatytų pilies įgulai asmenų.

Apklauskos nėra skundai, kuriuose paprastai vyrauja sodri kalba, siekiama parodyti priešininko niekšišumą, pabrėžti savo nekaltumą. Apklausų stilius ramus ir dalykiškas, tad galima teigti, kad jos – gana patikimas šaltinis, tiesa, neatmestina galimybė, kad žmonės apklausų metu buvo bauginami, galbūt netgi kankinami, todėl per daug nesipriešindavo ir suteikdavo informaciją teismo pareigūnams.

Panašių apklausų galima rasti Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo einamųjų reikalų protokoluose. Tribunolo sesijų metu sugaunami prasižengėliai ar įtariamieji Tribunole

irgi būdavo apklausiami. Šiame šaltinyje gerokai dažniau pasitaiko kilmingųjų asmenų apklausų. Vienoje jų surasta ir minėtojo M. Bočkovskio apklausa. Pati šaltinio forma, kaip ir Vilniaus pavieto pilies teismo apklausos, buvo įvairi.

Lenkų istoriografijoje pasirodė Zofijos Turskos parengtos valstiečių bei miestiečių apklausų publikacijos². Lietuvių istoriografijoje apklausos naudotos tik keliuose mokslo populiariamuosiuose straipsniuose³, šis šaltinis dar laukia tyrinėtojų dėmesio.

Kiti straipsnio šaltiniai yra palyginamojo pobūdžio – tai informacija apie šį paprotį, pateikta tyrinėtojų (daugiausia teismų medžiaga), ir tautosakos duomenys. Žinoma, kad tokių motyvų apie pasmerktojo paleidimą randama lenkų bei ukrainiečių tautosakoje, ypač dainose. Prancūzų mokslininkas Robertas Darntonas, tyrinėjęs didžiausias kačių skerdynes XVIII a. Paryžiuje, atkreipė dėmesį į galimybę pažinti epochos mentalitetą pasitelkiant tautosakoje esančią informaciją. Tyrinėdamas liaudies švenčių papročius R. Darntonas priėjo išvadą, jog žiaurumo supratimas prancūzų ar italų liaudies pasaulėžiūroje XVIII a. buvo visiškai kitoks nei XX–XXI a.⁴ Beje, tautosaką pasitelkė dar ir XX a. pradžios autoriai, nagrinėję paleidimą iš mirties bausmės vietas.

Pasmerktojo paleidimo atvejai Naujųjų laikų Europoje

Pasmerktojo paleidimo prašant merginai reiškinys ne kartą tyrinėtas istorikų. Kyla klausimas, ar jis iš tikrųjų buvo, ar tai tėra toks pats mitas kaip, pavyzdžiui, pirmosios nakties teisė, kurios egzistavimas buvo paneigtas.

XIX a. lenkų mokslininkams pasmerktojo paleidimo paprotys buvo žinomas, tačiau didžiausią susidomėjimą sukėlė 1900 m. pasirodęs Henryko Senkiewicziaus romanas „Kryžiuočiai“, nes jame buvo epizodas, kuriame kunigaikštytė Danuska išvaduoja pasmerktąjį Zbyškų. Toks pats siužetas yra ir Victorio Hugo romane „Paryžiaus katedra“. Čigonė Esmeralda išvaduoja Valkatų karalystės teismo pasmerktą Pjerą Grenguarą, sutikdama už jo ištekėti. Pasirodė Lenkijos tyrinėtojų Stanisława Estreicherio⁵, Hiero-

² Žr. Z. Turska, *Oskarzeni oskarżają. Wieś osiemnastowieczna w mrokach kronik sądowych*, Warszawa, 1960; *Z rontem marszałkowskim przez Warszawę (zeznania oskarżonych z lat 1787–1794)*. Oprac. Z. Turska, Warszawa, 1961.

³ Žr. S. Samalavičius, O. Aleksa, Krivina Jono Helmano špaga, *Švyturys*, 1969, Nr. 6, p. 22–23; S. Samalavičius, O. Aleksa, ten pat, Nr. 16, p. 15–16; D. Burba, Azartiniai lošimai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, *Šiaurės Atėnai*, 2006, rugsėjo 9, p. 3, 10.

⁴ R. Darnton, Darbininkų maištas: didžiosios kačių skerdynės Švento Severino gatvėje, *Didžiosios kačių skerdynės... ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, Vilnius, 2002, p. 89–119.

⁵ S. Estreicher, Wypraszenie od kary śmierci w obyczajju naszymi ludzi, *Czas*, 1903, t. 10, s. 241–258. Už šio straipsnio kopijas reiškiamė padėką Varšuvos istorikei Monikai Podgórzak; S. Estreicher, Ocalenia Zbyszka przez Danusię, *Ognisko*, 1903, nr 10, s. 1–20.

nimo Rafała Łopacińskiego⁶, Franciszko Giedrojco⁷, Bohdano Barwińskiego⁸, ukrainiečių mokslininko Oresto Levickio⁹ bei kitų darbai apie šį paprotį. Naujų jo pavyzdžių galima rasti po Antrojo pasaulinio karo pasirodžiusiuose darbuose¹⁰.

Tam tikromis formomis šis paprotys buvo žinomas ir Vakarų Europoje. Moteris (pvz., kai kuriuose Vokietijos regionuose septynis sūnus pagimdžiusi motina) galėjo išlaisvinti pasmerktąjį, aišku, už jo netekdama. Žymus Rusijos medievistas Aronas Gurevičius teigė, kad kai kuriuose Vakarų Europos regionuose viduramžiais ir Renesanso laikotarpiu toks paprotys gyvavo. XVI a. Prancūzijos teisininkas Baltramiejus Šasanė (Barthélémy de Chassanée / Chasseneux) tvirtino, kad toks išgelbėjimas pasmerkia nuteistąjį amžinai kančiai¹¹. XIV a. Čekijos teisėje minėta, kad žmona galinti išgelbėti savo vyrą nuo persekiojimo, jei apkabins arba apgobs savo suknią¹². Išgelbėjimo tradicija buvo labai įvairi. Daugelyje šalių tai galėjo padaryti tik padori mergina, o pavyzdžiui, Ispanijoje tai buvo leidžiama tik paleistuvėms. Vokietijoje šis paprotys egzistavo iki XVII a., o Šveicarijoje žinomas netgi iki 1725 m.¹³ Teismo bylos Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje taip pat minėjo šį paprotį. Jis egzistavo jau XVI a., pasiekė netgi XIX a.

XVI a. vidurio Lenkijos publicistas Łukaszas Górnickis savo darbe „Lenkų bajoras“ minėjo, kad Ispanijoje bei kitose karalystėse egzistavo paprotys: jei vedant nusi-kaltėlį į mirties bausmės vietą kokia nors paleistuvė prašydavo, tokį žmogų paleisdavo, su sąlyga, kad jie privalės susituokti. Toks paprotys egzistavo ir to meto Lenkijoje¹⁴.

⁶ H. Łopaciński, Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę (notatka sprawozdawcza), *Wista*, 1903, s. 274–290.

⁷ F. Giedrojce, Casus notabilis, *Kwartalnik Historyczny*, 1905, t. 1, z. 1, s. 143–144.

⁸ B. Barwiński, Wypraszenie od kary śmierci w dawnem prawie polskim w XVI–XIX wieku, s. 3–64.

⁹ О. Левицкий, Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья (Страничка из истории обычного права в Малороссии), *Киевская старина*, 1905, т. 88, январь, с. 89–97.

¹⁰ M. Staszaków, Przesłęstwa przeciwko kościołowi i religii w księgach sądowych wiejskich, *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego im. Bolesława Bieruta, Seria A, Prawo*, 1958, nr 10, s. 173; S. Cynarski, W cieniu szubienicy, *Rocznik Jasielski*, 1970/1971, r. 2, s. 75; M. J. Ptak, Wypraszenie od kary śmierci na Śląsku – casus z 1563 roku, *Studia z historii ustroju i prawa. Księga dedykowana Profesorowi Jerzemu Walachowiczowi, red. Henryk Olszewski*, Poznań, 2002, s. 323–328; M. Mikołajczyk, *Przesłęstwo i kara w prawie miast Polski Południowej XVI–XVIII wieku*, Katowice, 1998, s. 176–177; A. Lisak, Im sroższa, tym lepsza, *Wiedza i Życie*, 2001, nr 9, s. 46–47. Tas pats straipsnis internete: <<http://archiwum.wiz.pl/2001/01094100.asp>>.

¹¹ А. Я. Гуревич, Пытка, *Словарь средневековой культуры*, Москва, 2003, с. 400–404. Naudotasi internetine straipsnio versija <<http://ec-dejavu.ru/t/Torture.html>>. Už šią nuorodą reiškiamė padėką tautosakininkei dr. Jūratei Šlekonytei.

¹² S. Estreicher, Wypraszenie od kary śmierci w obyczajach naszych ludzi, s. 247.

¹³ S. Estreicher, Ocalenia Zbyszka przez Danusię, s. 8–13; H. Łopaciński, Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę, s. 278.

¹⁴ Ł. Górnicki, *Dworzanin Polski*, Kraków, 1858, s. 145; Ł. Górnicki, *Dworzanin Polski*, Kraków, 1928, s. 209 (naujas leidimas).

Vis dėlto istorinių liudijimų iš XVI a. apie šio papročio taikymą beveik neišliko, išskyrus kiek netipinį atvejį 1586 m., kai Belzo vaivadijos Potiličo miestelio miestiečiai tiesiog privertė nuteistą už išprievartavimą bajorą Grzegorzą Zaleską vesti nukentėjusią moterį, nors, anot paties bajoro skundo, jis buvo nekaltas, o nusikaltimą įvykdė kažkokie neįvardyti tarnai¹⁵. XIX a. pradžios tyrinėtojas Tadeusz Czaczkis savo darbe „Apie lietuvių ir lenkų teises“ minėjo, kad paprotys paleisti pasmerktąjį nevedusį valkatą buvo perimtas iš Vengrijos teisės. Paleisti pasmerktąjį galima buvo tuo atveju, jei jam ant kaklo užmesdavo skarą mergina, su kuria jis sutikdavo susituokti. Tačiau T. Czaczkis minėjo, kad magistratai tai praktikuodavo labai retai¹⁶. 1604 m. užfiksuotas bene pirmasis tipinis atvejis, kai mergina išgelbėjo pasmerktąjį. Zaguržanų (Zagórzanų) kaime Gorlicų pavieta (Krokuvos vaivadija) mirties bausme buvo nuteistas vagis Walenty Dygończykas, tačiau padori mergina Katarzyna sutiko už jo ištekėti ir nuteistąjį paleido¹⁷. Yra liudijimų ir iš šiandieninės Ukrainos teritorijos (iki Liublino unijos priklausiusios LDK). Ankstyviausias atvejis – 1606 m. Lucko pilies teismo knygoje rastas teismo generolo (vaznio) kvitas, kuriame rašyta, kad Olykos mieste tarnavęs LDK pastalininkui ir Anykščių seniūnui Mikalojui Glebovičiui Janusz Kobryniec was vaito ir tarėjų teisme buvo nuteistas mirties bausme. Jis buvo haidukas ir užmušė kitą haiduką Michałą Węgrzyną. Padori miesto mergina sutiko už jo ištekėti ir jiedu susituokė katalikų bažnyčioje. J. Kobryniec was buvo paleistas į laisvę¹⁸.

Tokių atvejų žinoma ir iš XVIII a. 1730 m. laikraštis „Kuryer Polski“ rašė, kad Liubline buvo paleistas į laisvę P. Kozmiński trylikametį sūnų nužudęs nusikaltėlis, kadangi kažkokia moteris užmetė ant jo skarą ir sutiko už jo ištekėti¹⁹. Yra dar keletas pavyzdžių iš šio amžiaus. Tad nėra jokių abejonių, kad toks teisinis reiškinys egzistavo ir tuomet. Netgi 1768 m. pabaigoje (mažiau nei metai prieš Vilniaus įvykį) Krasnystavo mieste (Liublino vaivadija) buvo užfiksuotas toks atvejis, kai moteriškai užmetus skarą žmogūdys Bartolomejus Chwala buvo paleistas. Tiesa, šis atvejis nėra visai aiškus, kadangi įvykio šaltinis, pateiktas lenkų literato ir leidėjo Kazimierzo Władysława Wójcickio, buvo laiškas, kurio originalas nėra žinomas. Józefas Lipskis Lenkijos

¹⁵ B. Barwiński, min. veik., p. 23–24, 28.

¹⁶ T. Czacki, *O prawach litewskich i polskich*, t. 1, Warszawa, 1800, s. 11.

¹⁷ S. Estreicher, *Wypraszenie od kary śmierci w obyczajach naszych ludzi*, s. 252–253; S. Estreicher, *Ocalenia Zbyszka przez Danusię*, s. 13–14; H. Łopaciński, *Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę*, s. 279.

¹⁸ 1606 m. kovo 15 d. Voluinės vaivadijos pilies teismo generolo (vaznio) Tomo Brzozovskio reliacinis kvitas, *Архив Югозападной России: издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернатором. Акты о брачномъ правѣ и семейномъ бытѣ въ Юго-западной Руси въ XVI–XVII вв.*, Киев, 1909, часть 8, т. 3, с. 521–522

¹⁹ Z Lublina 1730 d. martų, *Kuryer Polski*, 1730, nr. XII, s. 43; Piśmiennictwo krajowe i zagraniczne w r. 1869, *Biblioteka Warszawska*, 1870, t. 1, s. 145; B. Barwiński, min. veik., p. 20.

stovyklininkui (*obozny*) Karoliui Krasinskiui pranešė apie tai, kaip buvo išgelbėtas nusikaltėlis²⁰. Nors istorijos metodologai korespondenciją laiko vienu patikimiausių šaltinių, bet nežinant originalo ir neturint galimybės patikrinti Krasnystavo miesto teismo medžiagos, sudėtinga teigti, kad ir šis atsitikimas iš tikrųjų įvyko. Galbūt tai tik publicisto fantazijos žaismas, nes XIX a. lenkų autoriai kartais į istorinę apyvertą paleisdavo ir falsifikatus. Kritiškai šias žinias įvertino E. Łopaciński, teigdamas, kad V. Wójcickio informacija sunku pasitikėti, nes jau ne kartą paaiškėjo, kad ji yra niekuo neparemta²¹. Tačiau B. Barwiński šią kritiką atmetė, teigdamas, kad ji nėra argumentuota²².

Išvauduotas galėjo būti ne tik vyras, kartais ir mirtimi nubaustą moterį išgelbėdavo ją vesti sutikęs vyriškis. Toks atvejis minimas XVII a. pabaigos Karališkųjų Prūsų Niedzwiedziaus (lenk. orig. Niedźwiedz – dabar – Kujavijos-Pamario vaivadija, Vomb-rzežno pavietas) parapijos santuokų metrikose. Jose rašoma, kad 1698 m. pasmerktoji Jadvyga, kuri sumaitino savo (matyt, nesantuokinę) dukrą kiaulėms ir už tai buvo nu-teista, išgelbėta nuo nukirsdinimo, nes Wojcechas Chodakas sutiko ją vesti²³. Buvo dar keli analogiški atvejai, bet jų pasitaikydavo gerokai rečiau nei priešingų pavyzdžių.

XX a. trečiojo dešimtmečio pradžioje iš viso buvo surinkta informacijos apie 20 mokslui žinomų atvejų, kai minėtas toks reiškinys. XIX a. ketvirtame dešimtmetyje Galicijoje teismo bylose buvo užfiksuoti trys atvejai, tačiau nė vienas nepasibaigė iš-laisvinimu²⁴.

Kaip galima nesunkiai pastebėti, visa surinkta medžiaga – iš Lenkijos bei šian-dieninės Ukrainos kazokų regionų (Lucko, Olykos, Dubno ir pan.), poliublijinės LDK teritorijoje tokie įvykiai neužfiksuoti. Kita vertus, galima spėti, kad tokių pasmerk-tųjų paleidimo atvejų buvo kur kas gausiau, bet mokslininkams nustojus domėtis šia tema, jie nustoti rinkti ir sisteminti. Suprantama, kai kurie minėti įvykiai galbūt kiek nepatikimi, tačiau kritinė duomenų masė leidžia kategoriškai liudyti tokio papročio egzistavimą.

²⁰ W. Wójcicki, Szczególny starożytny zwyczaj w Polsce, *Tygodnik Ilustrowany*, 1860, t. 11, nr 55, s. 519.

²¹ Tiesa, šis autorius labiau abejojo įvykių iš XIX a. tikroviškumu nei Krasnystavo atveju. Vis dėlto abejonių šis atvejis kelia, H. Łopaciński, *Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę*, s. 283.

²² B. Barwiński, min. veik., p. 15–16.

²³ Ks. A. Mańkowski, „Wyproszenie od kary śmierci“ przez małżeństwo w Niedźwiedziu pod Wąbrzeźnem 1698 r., *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, 1916, t. 3, nr 10, s. 165–164; B. Barwiński, min. veik., p. 21.

²⁴ W. Wójcicki, *Huculę, Stare gawędy i obrazy*, t. 2, Warszawa, 1840, s. 127–128; W. Wójcicki, Szczególny starożytny zwyczaj w Polsce, s. 519; S. Estreicher, *Ocalenia Zbyszka przez Danusię*, s. 14–15; B. Barwiński, min. veik., p. 19–20.

Tautosakos šaltiniai

Svarbu išsiaiškinti, kokią informaciją apie tokio pobūdžio įvykius galima rasti tautosakoje. Be abejo, absoliučiai tautosakos duomenimis pasitikėti negalima, nes ji nefiksuoja realybės, bet iš dalies ją atspindi. Folkloristų teigimu, lietuvių tautosakoje pasigendama tos „realybės“, kuri iš mūsų tautosakos šaltinių tik nuspėjama²⁵. Įvairių kraštų tautosakoje tokių siužetų žinoma nemažai. Skaros užmetimo ant galvos paprotys reiškė paėmimą savo globon²⁶. Šio seno papročio elementas – vestuvių papročiuose išlikusi piršlio korimo tradicija, atėjusi iš senų laikų, kai jaunoji, aprišdama rankšluosčiu ar skara, tarsi paima jį savo globon²⁷.

Pasmerktojo paleidimo prašant merginai (kartais ir vaikinui) tautosakoje siužetų nėra mažai. Pavyzdžiui, lenkų liaudies baladėje apie valstiečius Marcina bei Barteką pasakojama, kad šiedu susipykę dėl gražuolės Dorotos, kuri norėjo tekėti už turtingo, nors nedailaus Barteko. Po ginčo karčemoje Marcinas nužudė konkurentą ir už tai buvo pasmerktas myriop. Prieš įvykdant nuosprendį senmergė Margocha užmetė jam skarą, tačiau pamatęs, kokia ji negraži, pasmerktasis atsisakė malonės, o po kiek laiko baltą skarą ant jo užmetė prieš tai jį atstūmusi Dorota, teigdama, kad dabar ji ketinanti tapti jo žmona. Tačiau Marcinas atsisakė ir šios malonės, kadangi, anot jo, geriau mirtis negu išelgetautas gyvenimas. Pagal dainos siužetą, minią apėmė gailėstis ir žmonės ėmė prašyti, kad būtų pasigailėta vaikino. Mirties bausmė Marcinui buvo dovanota, jis pasiūstas į karą, kur kovėsi su totoriais²⁸. Kitose dainose ir padavimuose nuteistasis dažniausiai nebūdavo paleidžiamas. Lenkų liaudies dainose randamas motyvas, kaip jaunas budelis vedybomis siekia išvaduoti merginą, pasmerktą dažniausiai už savo vaikų nužudymą. Mergina atsako, kad už budelio netekės ir pasirenka mirtį²⁹. Pavyzdžiui, viename ukrainiečių pasakojime apie mirti vedamą kazoką Jančurą minima, kad jis atstūmė dviejų senmergių pasiūlymus tapti vienos broliu, kitos vyru; jis pareiškė, kad „tu, sese, nebūsi mano seserimi, o tu, šelme, nebūsi mano žmona“ ir pasirinko kilpą³⁰. Šiandienos ukrainiečių tautosakininkė Oksana Kisj savo straipsnyje apie lyčių santykius tarp Ukrainos teritorijoje gyvenusio jaunimo mini šį paprotį, teigdama,

²⁵ Plg. D. Sauka, *Lietuvių tautosaka*, Vilnius, 2007, p. 11–12; už šią nuorodą ir kitus patarimus tautosakos teorijos klausimais reiškiamo padėką tautosakininkei dr. Jurgai Sadauskienei.

²⁶ B. Barwiński, min. veik., p. 45.

²⁷ Plg. I. Čepienė, *Lietuvių liaudies vestuvių veikėjai*, Vilnius, 1977, p. 21–22.

²⁸ B. Barwiński, min. veik., p. 58.

²⁹ J. S. Bystron, *Pieśń o krakowiance, królu i kacie* (monografje polskich pieśni ludowych nr. 2), *Prace i materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne wydanie staraniem komisji antropologicznej polskiej akademii umiejętności w Krakowie*, 1921, t. 2, część 2, s. 11–28; H. Łopaciński, *Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę*, s. 281–282.

³⁰ B. Barwiński, min. veik., p. 56.

kad ypatingose situacijose galėjo susikeisti vyro ir moters vaidmenys peršantis, bet tai buvo išimtis, patvirtinanti taisyklę – tokių liudijimų išliko labai mažai³¹.

Toki paprotį minėjo straipsnį apie Krupeco (netoli Dubno) miestelio istoriją parašęs stačiatikių šventikas Andrejus Flegmatovas. Jis minėjo, kad pamatęs jį išgelbėti bandžiusią merginą, kazokas atsakė, kad geriau tegul kerta jam galvą, nes su „tokia furija“ gyventi nenorįs³². Zaporožės kazokų tyrinėtojas Dmitrijus Evarnickis (Javarnickis) kaip tikrą atvejį pateikė seno kazoko Nikitos Koržo pasakojimą apie 1842 m. įvykį. Esą N. Koržas matė, kaip mergina baltu šydu (skraiste (?) rus. *покрывало*) siekė išlaisvinti mirtį nubaustą kazoką, bet šis pakėlęs šydą ir pamatęs, kad jos veidas subjaurotas raupų, pasirinko kartuves³³. Autorius abejojo dėl šio fakto istorinio teisingumo. Jis svarstė, kad tokį paprotį galėjo lemti tai, kad Zaporožės kazokų buvo mažai ir jie siekė didinti savo skaičių, kadangi Zaporožės Sečės kazokams buvo draudžiama kurti šeimas, o vadinamiesiems palapinių kazokams (rus. *полатчные*) – leidžiama³⁴. Greičiausiai šios interpretacijos neturi mokslinio pagrindo. Šaltinis, iš kurio buvo gauta informacija apie šį paleidimą, vargu ar patikimas. Matyt, seno kazoko pasakojimą paveikė tautosakos siužetas, o gal šis knygos epizodas – romantizmo paveikto autoriaus fantazijos vaisius.

Beje, teigiama, kad Ukrainos tautosakos siužetų motyvai, ypač apie vaikino atsisakymą vesti negražią merginą, atėję iš Slovakijos, panašūs motyvai egzistuoja ir vokiečių, italų, Belgijos tautų tautosakoje³⁵.

Savaime suprantama, kad kilo noras paieškoti tokių motyvų lietuvių tautosakoje. Daugiausia dėmesio skirta baladėms, nes jose dažniausiai kalbama apie moralinių normų pažeidimus, be to, tai kūriniai su ryškia siužetine linija. Tačiau siužeto nepavyko rasti³⁶. Peržiūrėtos paskelbtos kaimynų baltarusių liaudies baladės³⁷, konsultuotasi su šios šalies folkloro specialistais, bet siužetas neaptiktas. Vis dėlto ankstyvesnėje mokslinėje literatūroje teigiama, kad baltarusių tautosakoje užfiksuotas toks pasakojimas:

³¹ О. Кись, Гендерные особенности брачного выбора в украинском селе конца XIX – нач. XX ст., <http://linguistics.kava.kiev.ua/publications/2005/04/23/gendernye_osobennost_46.html>. Už šią nuorodą dėkojame tautosakininkei dr. Jūratei Šlekonytei.

³² А. Флегматов, Местечко Крупец Дубенского уезда, *Волинския епархияльныя ведомости*, 1872, № 14, 16 июля, с. 561.

³³ Д. И. Эварницкий, *История Запорожских казаков*, т. 1, Санкт Петербург, 1892, с. 243; В. Варвінські, *min. veik.*, p. 4.

³⁴ Д. И. Эварницкий, *История Запорожских казаков*, с. 243.

³⁵ H. Łopaciński, *Zwyczaż ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę*, s. 286.

³⁶ J. Balys, *Lietuvių liaudies baladės, motyvų apžvalga ir palyginimai*, Kaunas, 1938; *Šimtas liaudies baladžių* (parengė J. Balys), Kaunas, 1941; P. Jokimaitienė, *Lietuvių liaudies baladės, Literatūra ir kalba*, 1968, t. 9, p. 297–353;

³⁷ *Беларуская народная творчасць. Балады у дзвюх кнігах*, Мінск, 1977–1978, кніга 1, кніга 2.

anot senų žmonių, senojoje Lenkijoje (sic) žinotas paprotys pasmerktąjį pasodinti ant medinio arklio ir plakti ilgu botagu, prie kurio buvo pritvirtinta geležinė rykštė, o iš šonų prikabinti geležiniai žiedai. Kai budelio duktė, matydama baudžiamo jauno žmogaus kančias, ir norėdama jaunuolį paleisti, užmetė skarą ant galvos ir siūlė jam savo ranką, šis, sužinojęs, kieno ji duktė, atsisakė būti budelio artimosios vyru³⁸ ir pasirinko mirtį³⁹. Įvertinus šį atvejį galima teigti, kad netgi jei šis pasakojimas yra autentiškas, jo informacija nurodo, jog toks paprotys buvo senojoje Lenkijoje, o ne LDK teritorijoje.

Tačiau tai, kad šių motyvų lietuvių tautosakoje nerasta, nereiškia, kad jų negalėjo būti. Didaktinių lietuvių liaudies dainų tyrinėtoja Jurga Sadauskienė savo studijoje teigė, kad XIX bei XIX a. lietuvių tautosakos rinkėjai darė labai griežtą atranką. Daugelis dainų buvo atmetamos tyrinėtojų kaip neoriginalios ir žemo meninio lygio⁴⁰. Romantizmo laikotarpiu siekta išaukštinti lietuvių tautos dvasią, tad baladėmis kaip šeimyninių ir buitinių dramų atspindžiais itin nesidomėta. Daugiausia rinktas būtent kaimiškas vietinis folkloras ir ieškota „tautos dvasios“ atspindžių, o tautos dvasia turėjo būti kuo mažiau barbariška. Užrašyta nedaug baladžių, nes jų siužetai būdavo laikomi vėlyvais, atėjusiais iš kitų kraštų ir nevertais dėmesio, tad negalima kategoriškai teigti, kad šis siužetas apie nusikaltėlio paleidimą tautosakoje neegzistavo.

Tačiau netgi jei toks siužetas ir būtų išlikęs, vargu, ar tai būtų rimtas argumentas, patvirtinantis minėtojo papročio egzistavimą. Galima teigti, kad tokį paprotį fiksavusių lenkų bei ukrainiečių liaudies baladžių siužetai atėję iš gyvenimo⁴¹, jose galima rasti istorinės informacijos, pateiktos per atskirų asmeninių konfliktų prizmę⁴², jos parodo tos epochos žmonių buitį bei morale⁴³. Vis dėlto tautosakos specialistai kritiškai vertina baladę kaip istorinių faktų šaltinį, istorinis baladžių fonas gana silpnas, įvykio tikroviškumas jose neryškus⁴⁴. Nors visiškai atmesti jų negalima, visgi į tautosakos šaltinius reikia žvelgti kritiškiau. R. Darntonas turėjo galimybę susipažinti su originalia XVIII a.

³⁸ Tautosakos šaltiniuose ne kartą minėtas žmonių pasibjaurėjimas budeliu, jo šeimos nariais iš tikrųjų Naujųjų laikų visuomenėje buvo visuotinai paplitęs, žr. pl. J. Tazbir, *Okrucieństwo w nowożytnej Europie, Prace wybrane*, t. 2, Kraków, 1999, s. 65, 119; H. Zaremska, *Niegodne rzemiosło. Kat w społeczeństwie Polski XIV–XVI w.*, Warszawa, 1986, s. 83–104.

³⁹ H. Łopaciński, *Zwyczaj ocalenia skazanego na śmierć przez dziewicę*, s. 290.

⁴⁰ J. Sadauskienė, *Didaktinės lietuvių dainos: poetinių tradicijų sandūra XIX–XX a. pradžioje*, Vilnius, 2006, p. 19–22.

⁴¹ Н. Андреев, *Песни баллады в русском фольклоре, Русская баллада*, Ленинград, 1936, с. XVIII.

⁴² В. Я. Пропп, Б. Н. Путилов, *Эпическая поэзия русского народа, Былины в двух томах*, т. 1, Москва, 1958, с. XLVII.

⁴³ В. Я. Пропп, Б. Н. Путилов, *Былины новеллистического содержания*, ten pat, p. 169.

⁴⁴ P. Jokimaitienė, *Lietuvių liaudies baladės*, p. 304.

prancūzų tautosaka. XX a. pradžios lenkų bei ukrainiečių autoriai tikėjosi, kad jiems žinomi tautosakos šaltiniai kilę iš kur kas ankstesnių laikų. Daugelis tautosakoje egzistuojančių simbolių ir jų reikšmės pasikeitė. Paleidimo iš mirties bausmės vietos siužetas galbūt atėjo ne iš realybės, o tiesiog buvo perimtas iš kitų Vakarų Europos kraštų. Iki Lietuvos jis tikriausiai neatėjo. Kita vertus, vargu, ar šiam motyvui tautosakoje buvo terpė atsirasti, nes jis daugiau susijęs su miesto buitimi ir kasdienybe, o absoliuti dauguma lietuvių gyvendavo kaimuose. Bausmė už prasižengimą feodaliniame dvare ir bausmė miesto gyvenime turėjo visai kitą specifiką.

1769 m. atvejo analizė

Apibendrinus tiek tautosakos, tiek istorinių šaltinių medžiagą iš aplinkinių Europos šalių aiškėja, kad jų nebūta daug. Iš LDK teritorijos težinomas vienas, ir tai nesėkmingai pasibaigęs mėginimas išvaduoti pasmerktąjį prašant merginai, kuris ir nagrinėjamas straipsnyje.

Taigi galima grįžti prie pateiktos 1769 m. bylos. Kad būtų aiškesnis bylos kontekstas, būtina pažymėti, kad viskas įvyko neramiu laikotarpiu. Radomo ir Baro konfederacijų metu į Abiejų Tautų Respubliką įžygiavo Rusijos imperijos kariuomenė, vyko susirėmimai dėl politinių motyvų. Šių metų Vilniaus pavieto pilies aktų knygoje gausu informacijos apie rafinuotus ir žiaurius nusikaltimus⁴⁵, kurių tokių suiručių metais paprastai pagausėja.

Apklausoje, kuri vyko saugant Vilniaus įgulos pareigūnams, M. Daškevičiūtė pasakojo, kad jos motina gyveno Vilniuje ir tuo metu vertėsi siuvimu bei skalbimu, tėvas tarnavo pas Zabielas. 1769 m. rugsėjo 22 d. pagal Vilniaus pavieto pilies teismo sprendimą buvo nuteistas mirti M. Bočkovskis. Tuo metu kažkoks pažįstamas miestietis Jaworowski, sutikęs M. Daškevičiūtės motiną, pasakė jai, kad įmanoma išgelbėti pasmerktąjį. Jis žinojo, kad M. Daškevičiūtė pažįsta nuteistąjį. Anot miestiečio, reikia užmesti skarą ant žmogaus tada, kai pasmerktasis bus vedamas į mirties bausmės vietą, ir jis bus išlaisvintas bei privalės vesti savo išgelbėtoją. Tai išgirdusi motina tiesiog atbėgo pas dukterį ir pranešė šią naujieną. Dukra sutiko gelbėti žmogų ir pasiėmusi iš namų skraistę⁴⁶ išėjo į miestą laukti procesijos. Priešais Šv. Jono bažnyčios krucifiksą ji pamatė į bausmės vietą vedamą pasmerktąjį ir norėjo mesti skraistę ant M. Bočkovskio, bet lydintys kareiviai neprileido merginos arčiau, mesta skara nenukrito ant pasmerktojo. Kareiviai suėmė M. Daškevičiūtę. Nelaisvėje ji buvo trumpai. Kunigai,

⁴⁵ Žr. 1769 m. Vilniaus pavieto pilies teismo knyga, *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVA*), SA, b. 4784.

⁴⁶ Bylos tekste minima, jog miestietis Jaworowski kalbėjo, kad reikia užmesti skarą (lenk. *chusta*), o mergina pasiėmė sprendimą – žydzių skraistę. Paaiškinimas tolesnėje išnašoje.

lydėję nuteistąjį, atvyko pas ją į namus ir paaiškino, kad toks paprotys egzistavo pagonių laikais, o dabar jo nėra ir bausmės panaikinti neįmanoma. Elgeta, matyt, sužinojęs apie iš pažiūros kilnius M. Daškevičiūtės siekius, pinigus, surinktus paskelbus nuosprendį – 1 auksinį ir 25 grašius atidavė merginai, kad melstųsi už nuteistojo sielą⁴⁷.

Tačiau pas M. Daškevičiūtę atėjo motina ir už tuos pinigus nutarė pirkti degtinės. Jos nuėjo pas Kankevičovą (Kankiewiczowa) ir Tamošovą Ornatkevičovą / Ornotovską (Tomaszowa Ornatkiewiczowa / Ornotowska). Anot apklausiamosios, jos prikalbėjo merginą bei ten buvusią Kristiną Bykovską (Krystyna Bykowska) eiti į bausmės vietą ir ten paimti mirusiojo kraujo. Tačiau šis planas nebuvo įgyvendintas, nes įgulos kareiviai jas suėmė ir uždarė į pilies kalėjimą⁴⁸.

Tačiau kitų dviejų to įvykio dalyvių pasakojimas buvo kiek kitoks nei M. Daškevičiūtės. Vilniaus mieste iš skalbimo amato gyvenusi T. Ornatovičova teigė, kad nieko neskaitino paimti kraujo iš nukirsdintojo⁴⁹. Vėliau ta pati K. Bykovska apklausoje teigė, kad iš tikrųjų paėmė kraujo iš nukirsdinto M. Bočkovskio, kai jo kūnas karste buvo vežamas pro Šv. Mikalojaus bažnyčią ir ten laikinai pastatytas. Tada ji paėmė ir į skraistę (sprenduchą)⁵⁰ su smėliu susėmė kraujo. Apklausoje moteris teigė, kad jos niekas nekurstė, o kraują ji ėmė ne dėl burtų, o dėl to, kad norėjo pranešti tuo metu suimtai įgulos M. Daškevičiūtei apie pasmerktojo mirtį (matyt, atnešti kaip įrodymą)⁵¹.

Siekiant kuo išsamiau išnagrinėti šį įvykį, būtina išskirti du probleminius aspektus – M. Daškevičiūtės poelgį ir kelių moterų bandymą paimti kraujo iš nukirsdintojo.

Sužinojus, už kokią nusikaltimą buvo nuteistas mirti minėtasis M. Bočkovskis, situacija tapo aiškesnė. Iš pat pradžių buvo kilęs klausimas, galbūt minėtasis M. Bočkovskis buvo nusikaltęs M. Daškevičiūtei, tarkime, ją išprievartavęs. Trečiojo Lietuvos

⁴⁷ Dokumente minimos mirties bausmės detalės Vilniuje. Pats mirties bausmės ritualas ir jo vykdymas Lietuvos istoriografijoje dar neišnagrinėtas. Šiuo metu Aivo Ragauskio rašomoje Vilniaus miesto rotušės istorijoje ši spraga turėtų būti labiau užpildyta. Apie Vilniaus miesto budelį žr. pl. J. Obst, *Kat miasta Wilna, Litwa i Rus'*, 1903, nr 1–3, s. 31–111; J. Bulota, R. Šalūga, *Vilniaus požemiuose*, Vilnius, 1960, p. 78–84; A. Ragauskas, *Vilniaus miesto budelis XVI–XVIII a.: institucija, amatas žmogus, Šviesa*, 2006, gruodžio 22, p. 6.

⁴⁸ 1769 m. rugsėjo 23 d. Magdalenos Daškevičiūtės apklausa, 1768–1776 m. Vilniaus pavieto pilies teismo einamųjų reikalų protokolai, *LVA, SA*, b. 4854, l. 28.

⁴⁹ 1769 m. rugsėjo 23 d. Tomašovos Ornatkevičovos / Ornatovskos apklausa, ten pat, l. 28v.

⁵⁰ Originale minimas žodis *szpseuduch* senojoje lenkų kalboje reiškė ištekejusių žydžių moterų apsiaustą, kuris buvo nuo galvos iki kojų. Šio drabužio kilmė neabejotinai rytietiška, nors pavadinimas turbūt germaniškos (greičiausiai vokiškos) kilmės. Galima versija, kad K. Bykovska kraujui surinkti patogų drabužį gavo iš skalbėjos Tomošovos Ornatkevičovos / Ornatovskos. Kaip jau minėta, taip buvo įvardytas ir tas audeklas, kurį ant pasmerktojo galvos turėjo užmesti M. Daškevičiūtė. Matyt, ją gavo iš motinos skalbėjos. Šį drabužį minėjo Gabrielė Giunterytė-Puzinienė (Gabriela Gunterówna-Puzynina) savo atsiminimuose. Lietuviškame vertime vartotas *sprenduchos* terminas. Žr. G. Giunterytė-Puzinienė, *Vilniuje ir Lietuvos dvaruose: 1815–1843 metų dienoraštis*, Vilnius, 2005, iš lenkų kalbos vertė Irena Aleksaitė, p. 56. Už šią nuorodą reiškiamą padėką dailėtyrininkei dr. Rūtai Guzevičiūtei.

⁵¹ 1769 m. rugsėjo 23 d. Kristinos Bykovskos apklausa, *LVA, SA*, b. 4854, l. 28v.

Statuto 11 skyriaus 12 straipsnis iš tikrųjų numatė, kad jei mergina sutiktų ištekėti už skriaudiko, už ištvirkavimą skirta bausmė kaltininkui turi būti atleidžiama⁵².

Tačiau 1769 m. byla nebuvo tokio pobūdžio. Išlikęs teismo sprendimas ir M. Bočkovskio apklausos nurodė, kad jis nužudė savo poną Stanislovą Paškevičių (Stanisław Paszkiewicz) po to, kai su juo susiginčijęs, kur nakvoti – karčemoje ar lauke. Apklausoje, rastoje LDK Vyriausiojo Tribunolo einamųjų reikalų protokolų knygoje, galima pasekti visą neilgą M. Bočkovskio gyvenimą. Suimtas pasakojo, kad jis yra 27 metų amžiaus, bajorų luomo žmogus. Jis kilęs iš Gardino pavieto, tėvai – Michałas ir Katarzyna Boczkowskiai. Būdamas pusantrų metų jis neteko tėvo ir paaugęs ėmė tarnauti kitiems ponams. Pirma jis septynerius metus tarnavo pas Zarasų kleboną Baranowski, vėliau trejus metus pas miestietį Hrymowiczių. Vėliau ėmė tarnauti Motiejui Paškevičiui (Maciej Paszkiewicz) ir išvyko į Rusiją. Po dvejų metų tarnybos jis perėjo tarnauti Kamajų klebonui Klikowicziui ir šiame miestelyje išbuvo pustrėčių metų. Vėliau pustrėčių metų tarnavo Mykolui Norvaišai (Michał Norwoysz) Ukmergės paviete, o po to Ukmergės pavieto taurininkui Antanui Janavičiui (Antoni Janowicz).

M. Bočkovskis po 1769 m. Velykų pradėjo tarnauti pas poną S. Paškevičių, kuris keliaudavo po kraštą prekiaudamas galanterijos dirbiniais bei knygomis. Šis žmogus buvo bajorų luomo, nors ir vertėsi prekyba. Tų pačių metų naktį iš birželio 22 į birželio 23 d. kilo konfliktas. Keliaudami per Livoniją netoli Pasienės (Latgala prie Ludzos miesto) dominikonų vienuolyno jie apsistojo, arklius paleidę į arimus. M. Paškevičius buvo smarkiai išgėręs. Kaltinamasis nužudė lauke miegantį savo poną tris kartus stukteldamas jam per galvą kirvio rankena. Nužudytąjį jis nuvilko per keliasdešimt žingsnių nuo nusikaltimo vietos ir apdengė žole, ten lauke jis paliko ir savo bekešą⁵³, kuris buvo visai sukruvintas. Iš nužudytojo pasiėmęs 200 talerių, knygas ir galanterijos prekes bei arklius M. Bočkovskis pasišalino. Netrukus jis pasiekė Drujos miestą Breslaujos paviete, paliko daiktus pas (Drujos?) miestietį Federavičių (Fiederowiczių), sudėjęs juos į skrynį. Pardavęs audinius (galbūt irgi vogtus) nusikaltėlis nusipirko kitą arklį, sužinojęs, kad yra įtariamas ir sekamas, iš Drujos patraukė į Kamajus. Į Vilnių jis patraukė tam, kad pasislėptų ir tartųsi dėl vedybų (sic). Jis apsistojo Kašico (Kaszyc) mūriniame name. Vilniuje jis per kelias dienas sužinojo, kad M. Paškevičiaus giminaičiai žino, jog jis žudikas, ir todėl, palikęs visus daiktus ir arklius, pėsčias patraukė į Kamajus. Pamatęs, kad jį seka M. Paškevičiaus giminaičiai, pasibalnojęs vieną ten paliktą arklį, pabėgo iš Kamajų. Bet Vyžuonų dvaro pavaldiniai, kurie buvo perspėti, pastebėjo ir pagavo jį Narkučių kaime, pristatė į dvarą, priklausiusį Ukmergės pavieto paseniūniui Kušelevskiai (Kuszelewskiai). Vėliau suimtas buvo pristatytas į Kamajus ir atiduo-

⁵² *Жг. Статут Вялікаго Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, Мінск, 1989, с. 283; Г. А. Маслыка, *Згвалтаванні, тэн пат*, р. 488.

⁵³ Bekešas – šiltas kailiu pamuštas bajoro rūbas, paplitęs XVIII a. pirmoje pusėje, vėliau nebe toks dažnas. Pavadinimas kilęs nuo karaliaus Stepono Batoro konkurento ir bendražygio karvedžio Kasparo Bekešo, kilusio iš Vengrijos, A. Matušakaitė, *Apranga XVI–XVIII a. Lietuvoje*, Vilnius, 2003, p. 240–242.

tas Paškevičiams, kurie jį atvežė į Vilnių, kur vyko LDK Vyriausiojo Tribunolo sesija. Tribunolo pareigūnai perdavė žmogžudį Vilniaus pavieto pilies (igulos) sargybai, o jo byla pilies teismui⁵⁴, kuris netrukus priėmė sprendimą.

Teismas pripažino M. Bočkovskį kaltu ir nuosprendis buvo griežtas. Nuosprendyje pažymėta, „kad piktadarystės nesiplėstų“, pagal Lietuvos Statuto 11 skyriaus 16 ir 17 poskyrius⁵⁵, kadangi privalu „žmogžudžių gyvų nepalikti“, jam buvo paskirta mirties bausmė nukertant galvą, kurią atlikti turėjo Vilniaus miesto budelis⁵⁶. Sprendime nustatyta, jog už žmogžudystę nukentėjusio giminėms turi būti sumokėta šimto grašių galvinė (lenk. *głowszczyzna*), kaip ir numatyta Lietuvos Statuto 11 skyriaus 27 poskyryje už bajoro nužudymą⁵⁷. Mirties nuosprendis turėjo būti įvykdytas rugsėjo 22 dieną – po 3 dienų nuo teismo sprendimo⁵⁸. Teismo dieną M. Bočkovskis dar syki apklaustas. Anot žmogžudžio, poną jis nužudė ne (kirvio) rankena, kaip teigta prieš tai buvusioje apklausoje, o tiesiog susimušus. M. Bočkovskis teigė, kad ponas sudavė pirmas, o jis davė atgal, S. Paškevičius susiėmė už žaizdos, o M. Bočkovskis trenkė jam taip, kad šis krito ant žemės. Vėliau M. Bočkovskis paėmė pono rimbą ir juo pribaiğęs S. Paškevičių pasitraukė iš žmogžudystės vietos⁵⁹. Sunku nustatyti pasmerktojo socialinę ir turtinę padėtį, tačiau akivaizdu, kad jis priklausė bajorų luomui. Net ir bausmės specifiika aiškiai rodo, kad M. Bočkovskis buvo bajorų kilmės žmogus. Dažniausiai tik bajorams buvo kertama galva, o neprivilegiuotųjų luomų atstovai dažniausiai karti, juolab, Lietuvos Statuto 11 skyriaus 9 poskyris nurodė, kad už savo pono nužudymą buvo skiriama mirties bausmė ketvirčiuojant⁶⁰, o ne nukirsdinant. Tiesa, nežinia ar M. Bočkovskis buvo deklasuotas, ar tiesiog nuskurdęs (galbūt bežemis ar mažžemis), turtingesniai tarnavęs bajoras.

⁵⁴ 1769 m. rugpjūčio 19 d. Motiejaus Bočkovskio apklausa Vyriausiajame Lietuvos Tribunole, 1769 m. Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo einamųjų reikalų protokolai, LVIA, SA, b. 669, l. 29v–30v.

⁵⁵ *Ж. Статут Вялікаго Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, с. 285–286.

⁵⁶ Toks sprendimas buvo tikėtinas, griežtos nuostatos nusikaltėlių atžvilgiu vyravo ir Vakarų Europos teisėje. Iki Apšvietos epochos buvo mąstoma, kad būtina pašalinti nusikaltusį visuomenės narį, kad jis nekenktų kitiems, to meto bausmės filosofija teigė, kad kuo labiau nuteistasis kankinsis prieš mirtį, tuo mažiau jam teks kentėti kitame pasaulyje; nusikaltimas laikomas ne tik kenksminga ir pavojinga visuomenei veika, bet ir nuodėme, Dievo ižeidimu. Nusikaltėlis turėjo būti nubaustas, kad išpirktų savo nuodėmę. *Ж. pl. J. Tazbir, Okrucieństwo w nowożytniej Europie, Prace wybrane*, t. 2, Kraków, 1999, s. 111–137; V. Raudeliūnas, Mirties bausmė senovės Lietuvoje, *Pozicija*, 1997, Nr. 2, p. 8–9.

⁵⁷ *Ж. Статут Вялікаго Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, с. 290–291.

⁵⁸ [...] *zabiegaiąc azęby złości nieszerszylęsię [...] zaboycow kryminalistow w zęsiu nie utrzymuwas*, 1769 m. rugsėjo 19 d. Vilniaus pavieto pilies teismo sprendimas, 1767–1775 m. Vilniaus pavieto pilies teismo dekretų protokolai, LVIA, SA, b. 4832, l. 107–108.

⁵⁹ 1769 m. rugsėjo 19 d. Motiejaus Bočkovskio apklausa, 1768–1776 m. Vilniaus pavieto pilies teismo einamųjų reikalų protokolai, ten pat, b. 4854, l. 26v.

⁶⁰ *Ж. Статут Вялікаго Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, с. 281–282; И. Малиновский, *Учение о преступлении по Литовскому Статуту*, Киев, 1894, с. 117 (J. Malinowski studioje klaidingai nurodytas Trečiojo Lietuvos Statuto 11 skyriaus 18 poskyris).

Būtina svarstyti klausimą, kas galėjo paskatinti merginą tokiam poelgiui. Iš apklausos teksto aiškėja naivus jaunatviškas siekis išgelbėti pažįstamą žmogų. M. Bočkovskio apklausoje minėta, kad jis į Vilnių atvyko ir pasitarti dėl vedybų. Taigi visai įtikima versija, kad M. Bočkovskį ir M. Daškevičiūtę siejo artima draugystė, o gal netgi meilė. Kita vertus, trūksta duomenų, patvirtinančių, jog M. Bočkovskis siekė vesti būtent M. Daškevičiūtę, nes apklausose nei pati M. Daškevičiūtė, nei jos pažįstamos merginos to konkrečiai neįvardijo. Antra vertus, gali kilti ir kitokių hipotezių. Viena jų – galbūt tarnaitės duktė tikėjosi pakeisti savo socialinį statusą. Santuoka su bajoru, kad ir skurdžiu, o gal netgi deklasuotu, suteiktų galimybę merginai pagerinti socialinį statusą, nors, kaip ir minėta, tai tik hipotezė.

Pristačius analogišką medžiagą, galima teigti, kad M. Daškevičiūtės poelgis nebuvo keistas, nes kaimyninėse žemėse egzistavo toks paprotys. Tiesa, kaip rodo jos apklausa, ji pati tokio papročio nežinojo, jos motinai apie jį papasakojo miestietis Javorovskis. Matyt, kad šis asmuo išgirdo apie paprotį keliaudamas arba iš kurio nors atvykusio iš kitų teritorijų asmens. Galbūt jis sužinojo apie Krasnystavo įvykį.

Beje, kunigų paaiškinimas, esą toks paprotys egzistavo pagonių laikais, o XVIII a. jo nebebuvo, irgi labai abejotinas. Ar galėjo toks paprotys egzistuoti pagoniškoje Lietuvoje, sužinoti vargu ar pavyks, nes iš tų laikų nėra likę tokio pobūdžio šaltinių. Paprotinėje teisėje toks paprotys irgi nežinomas. Seniausia informacija Abiejų Tautų Respublikos teisminėje medžiagoje apie tokį paprotį randama XVI a., o ankstyvesniais laikais apie konkretų jo taikymą žinių nėra. Taigi kunigų teiginys nėra patikimas. Kita vertus, iš pateikto tarptautinio konteksto aiškėja, kad toks paprotys Vakarų Europoje egzistavo dar viduramžiais, tad visiškai tikėtina, kad jis atėjęs iš dar senesnių laikų.

Palyginant kitus atvejus iš XVII–XVIII a. Lenkijos karalystės teritorijos, galima spręsti, jog M. Daškevičiūtės atvejis, nepasibaigęs nuteistojo mirti paleidimu, buvo kiek netipinis. Iš E. Barvińskio žinomų 20 atvejų tik 4 (iš kurių 3 įvyko XIX a.) buvo nesėkmingi. Iš Abiejų Tautų Respublikos egzistavimo laikų žinomas tik 1684 m. Žyvieco miesto (Krokuvos vaivadija) atvejis, kai mergina siekė išlaisvinti pasmerktąjį Wojciechą Stokłosą, kuris buvo nuteistas už arklių vagystę, bet budelis ir sargyba nesutiko su tokiu jos pageidavimu. Ji netgi buvo nuvedusi pasmerktąjį toliau nuo bausmės vietos, bet pilyje tarnavę haidukai atvedė nuteistąjį atgal į mirties bausmės įvykdymo vietą ir pasmerktasis buvo nukirsdintas. Tačiau minima, kad po susidraskymo su budeliu, kuriame dalyvavo mergina ir pasmerktasis, budelis netrukus mirė⁶¹. B. Barvińskio teigimu, daugeliu atvejų oficialiai valdžiai pritarti pasmerktąjo išlaisvinimui tekdavo spaudžiant miniai⁶². Kiek galima suprasti iš Vilniaus atvejo šaltinių, minia M. Daškevičiūtės nepalaikė.

⁶¹C. Estreicher, *Ocalenia Zbyszka przez Danusię*, s. 14–15; B. Barwiński, *min. veik.*, p. 14.

⁶²B. Barwiński, *min. veik.*, p. 42–44.

[domi ir svarbi mokslui detalė apie kraujo panaudojimà burtams. Šie siužetai būdingi pasakoms ir liaudies medicinai. Pvz., tikėta, kad pakaruoklio pirštas arba rasa po juo, netgi pakariant išsiveržusi sėkla gali turėti gydomųjų galių. Tai senovės tikėjimų reliktai, nors jais dar ilgai buvo tikima Vakarų Europoje bei Lenkijoje⁶³. Lietuvių tautosakoje užfiksuoti paminėjimai apie savižudžio pakaruoklio virvės panaudojimà⁶⁴. Jų kilmė neaiški, bet, matyt, siekianti pagonybės laikus.

Beje, abejotina, ar tikrai minėtosios moterys nesiekė panaudoti nuteistojo mirties bausmės kraujo burtams. K. Bykovskos versija, esą ji norėjusi duoti žinią pažįstamai apie mirties bausmės įvykdymą, nelabai įtikima. Žinant šio įvykio epochos kontekstą, galima konstatuoti, jog moterims pasisekė, kad jos nebuvo apkaltintos raganavimu. Vis dėlto XVIII a. antroje pusėje raganų teismai LDK jau nebebuvo dažni⁶⁵ ir 1776 m. buvo galutinai panaikinti seimo sprendimu⁶⁶.

Jau pabaigus straipsnį aptikta dar viena byla, kurioje rastas panašus siužetas. 1753 m. Vilniaus pavieto pilies teismas sprendė Vilniaus pilies (igulos) kalėjime įkalinto bajoro Jono Domanskio (Jan Domański) bylą. Pastarasis buvo kaltinamas daugpatyste. Iš pradžių jis susituokė ir gyveno su Darata Biechovska Domanska (Dorota z Biechowskich Domańska), susilaukė dukros Marijonos (Maryana), bet po to pabėgo nuo sutuoktinės ir vedė Daratą Novembrowską (Dorotą z Nowembrowskich). Teismas jį pripažino kaltu ir pagal Lietuvos Statuto 5 skyriaus 22 straipsnį⁶⁷ už poligamiją nuteisė mirties bausmė nukertant galvą⁶⁸. Žmogaus jau laukė ešafotas, bet paliktoji žmona ir jos tėvas kreipėsi į teismą, teigdami, kad atleido kaltininkui. Teismas sutiko paleisti J. Domanskį su sąlyga, kad pasikartojus neištikimybei jis bus iškart nuteistas mirties bausmė⁶⁹.

⁶³ H. Zaremska, min. veik., p. 98–104; J. M. Sallman, *Raganos – Šėtono sužadėtinės*, Vilnius, 1998, p. 81; M. Mikołajczyk, *Przestępstwa przeciwko religii i Kościołowi w prawie miast polskich XVI–XVIII wieku*, *Czasopismo prawno-histeryczne*, 2000, t. LII, zeszyty 1–2, s. 231. Už šios publikacijos kopijas dėkojame istorikui Tomaszui Blaszcakui.

⁶⁴ Galima teigti, kad nubaustųjų mirties bausmė dalys nebuvo naudojamos lietuvių liaudies papročiuose, nes viešos mirties bausmės vykdytos visų pirma miestuose, kaimiškoje aplinkoje gyvenę žmonės mirties bausmės matydavo retai. Apie pakaruoklių daiktų naudojimo papročius žr. J. Balys, *Raštai*, t. 5, Vilnius, 2004, p. 203.

⁶⁵ J. Jurginis, *Raganų teismai*, *Raganų teismai Lietuvoje* (parengė K. Jablonskis ir R. Jasas), Vilnius, 1987, p. 16; J. Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis*, Vilnius, 1984, p. 149–153.

⁶⁶ 1776 m. rugpjūčio 23 d. Abiejų Tautų Respublikos seimo konstitucija, *Konwikcye w sprawach kryminalnych*, *Volumina legum*, t. 8, Petersburg, 1860, s. 546–447; B. Baranowski, *Procesy czarownic w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Łódź, 1952, s. 66–70, 9, 11; B. Baranowski, *Pożegnanie z diabłem i czarownicą*, Łódź, 1965, s. 9, 14; J. Jurginis, *Raganų gaudymo šimtmetis*, p. 8.

⁶⁷ *Жр. Статут Вялікаго Княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, с. 224.

⁶⁸ 1753 m. spalio 9 d. Vilniaus pavieto pilies teismo sprendimas, *1751–1754 m. Vilniaus pavieto pilies teismo dekretų protokolai*, *LVIA*, SA, b. 4829, l. 57v–58v.

⁶⁹ 1753 m. spalio 13 d. Vilniaus pavieto pilies teismo sprendimas, ten pat, l. 60–60v.

Vis dėlto šis siužetas iš principo skiriasi nuo 1769 m. įvykio ir analogiškų situacijų, pateiktų straipsnyje. J. ir D. Domanskiai buvo situoktiniai, vyro nusikaltimas buvo nukreiptas prieš žmoną, vyrui atleidusi žmona kreipėsi į teismą ir tik po jo sprendimo išgelbėjo pasmerktąjį nuo mirties. M. Daškevičiūtė bandė gelbėti nevedusį, nusikaltimą prieš kitą asmenį, o ne prieš ją pačią įvykdžiusį asmenį. Tiesa, nežinoma, kaip vyko pats kaltės atleidimo aktas, ir kaip nuteistasis atsidūrė ant ešafoto? Įtikinamiausios dvi hipotetinės prielaidos: pati situoktinė ir jos tėvas apsigalvojo pasigailėti J. Domanskio paskutinę akimirką, arba jie specialiai delsė iki nuosprendžio vykdymo laiko, siekdami satisfakcijos už suteiktą moralinę skriaudą. Vis dėlto ši situacija leidžia spręsti, kad XVIII a. vidurio Vilniuje mirties bausmė galėjo būti panaikinama ir pasmerktasis paleidžiamas netgi prieš pat pradėdant vykdyti mirties nuosprendį.

Apibendrinimas

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad M. Daškevičiūtės poelgis greičiausiai buvo jaunatviškas siekis pasiukoti – išgelbėti pažįstamą žmogų nuo mirties. Vis dėlto negalima atmesti versijos, kad galbūt ji tikėjosi pakelti savo socialinį statusą ištekėdama už bajoro. Išnagrinėjus istoriografiją bei etnografinę medžiagą galima teigti, kad toks paprotys tikrai egzistavo Naujųjų laikų Europoje, nors buvo labai retas ir visuotinai nepaplitęs. Žinomi tik pavieniai unikalūs atvejai. Nesėkmingas bandymas parodė, kad XVIII a. Vilniuje jo nebuvo. Apie tokį paprotį minėtoji M. Daškevičiūtė ir jos motina sužinojo iš miestiečio Javorovskio, o šios žinios, matyt, atėjo iš kitų kraštų.

Vertinant įvykių visumą galima teigti, kad jei tai būtų dažnas reiškinys, informacijos būtų išlikę gerokai gausiau. Kaip jau minėta, apie panašius įvykius XX a. pradžioje buvo žinoma tik 20 faktų iš daugiau kaip trijų šimtmečių laikotarpio, tyrinėjant plačią teritoriją. Po Antrojo pasaulinio karo rasti tik keli nauji šio reiškinio pavyzdžiai. Taigi rezultatas anaipol neįspūdingas. Pvz., apie raganų teismus žinoma keletas tūkstančių bylų. Paprotys nebuvo dažnai praktikuotas, nes mąstant logiškai ir žinant to meto realijas, papirkti, o galbūt tiesiog įkalbėti merginą, o kartais ir vaikiną atlikti tokį žygį nebūtų itin sudėtinga, ir pasmerktųjų gelbėjimas būtų tapęs masiniu reiškiniu.

Vertinant šį reiškinį plačiau galima pastebėti tam tikro teisės lankstumo Naujaisiais laikais požymius. Šios epochos žmonės, valstybinės institucijos lengviau pritaikydavo išimtis gyvenime, nors oficialioje teisėje jos nebuvo numatytos. Tai liudijo paprotinės teisės tradicijų stiprumą.

Lietuvių tautosakoje, kitaip, nei lenkų ir ukrainiečių, toks siužetas neišliko. Bet jei ir būtų išlikęs, vargu, ar tai būtų tvirtas pagrindas teigti, kad jis galėjo egzistuoti LDK laikais.

A CUSTOM TO RELEASE A CONDEMNED MAN AT A REQUEST OF A GIRL: ANALYSIS OF AN INCIDENT IN VILNIUS IN 1769

Summary

DOMININKAS B U R B A

The article analyses a situation of an historical perplexity. In 1769 in Vilnius seventeen-year old girl Magdalena Daškevičiūtė attempted to save nobleman Maciej Boczkowski convicted for murder. She wanted to throw a cloak on the man condemned to death hoping that his life would be spared and they would get married. However, her attempt was a failure, the sentence was carried out and M. Daškevičiūtė herself was taken into the castle prison. The paper explores possibilities which might have lead; to the belief that the condemned person could have been released.

A custom to release a condemned man at a request of a girl (and sometimes to release a condemned woman at a request of a young man) comes from the Middle Ages, though it existed in the early modern period both in the Western Europe and the Polish-Lithuanian Commonwealth (mostly in the territories of the present-day Poland and Ukraine). The last data of attempt to release a man convicted to death at a request of a girl come from early nineteenth century. The custom was not applied frequently. There is no data of the custom in question in the Grand Duchy of Lithuania after Lublin Treaty.

We have searched for information about similar stories in the Lithuanian folklore, but have not identified any. They are not characteristic of the Byelorussian folklore either. However, there are a few stories about the custom in question in the Polish and Ukrainian folklore (the folklore of Kazaks). We should admit that folklore is a complicated source with low reliability, yet a number of stories could have come from the Western Europe.

M. Daškevičiūtė learned about a possibility to release a condemned man from her mother who was told of such custom by Javorovskis, another resident of Vilnius. Apparently he had learned of such custom from the persons travelling around the Polish-Lithuanian Commonwealth, because there were a few such cases in the middle of the eighteenth century.

We may claim that the main motive for the release of the condemned man was a youthful wish to save an acquaintance, though M. Daškevičiūtė, by marrying a nobleman, could have hoped to enhance her social status. This incident, which did not result in a release of the convicted man, was not typical because the majority of the existing records of such custom mention decisions in favour of the condemned person.

The article also discusses an attempt of M. Daškevičiūtė and other women of her circle to take and apparently to use for charms the convicted man's blood. These are relicts of ancient beliefs, perhaps reaching the times of paganism.

Gauta 2008 m. kovo mėn.

Domininkas B u r b a – istorijos magistras, Vytauto Didžiojo universiteto istorijos katedros doktorantas. Mokslinių interesų kryptys: kriminalinė istorija, Vilniaus miesto ir regiono istorija.

El. paštas: domininkasb@gmail.com